

UOT1(09)

Rafail ƏHMƏDLİ

*AMEA Fəlsəfə İnstitutunun baş elmi işçisi,
fəlsəfə elmləri doktoru, professor (Azərbaycan)
ehmedli.rafail@mail.ru*

İMADƏDDİN NƏSİMİNİN İCTİMAİ-SİYASI GÖRÜŞLƏRİ

Məqalədə hürufi təriqətinin mahiyyəti, bu ideologiyann yaranma səbəbləri, ortodoksal islamə qarşı çıxışları, əsas ideya mənbələri, six bağlı olduğu cərəyanlar araşdırılır. Hürufi ideoloqlarının, xüsusilə Nəsiminin Allahı dünya ilə, dörd maddi ünsürlə, insanla eyniləşdirməsinə münasibət bildirilir. Nəsiminin «Mən» deyəndə məhz Tanrıni nəzərdə tutması, Allah, Kainat və İnsan anlayışlarını vəhdətdə düşünməsi, İnsana ilahi keyfiyyətləri şamil etməsi təhlil edilir.

Məqsəd: Nəsiminin istər dünyəvi, istər irfani səpkidə olan qəzəllərində kamil insan məsələsinə önəm verməsini bir daha vurğulamaq

Metodologiya: tarixi və məntiqi təhlil

Elmi yenilik: Nəiminin ideyalarının inkişafında onun ən yaxın və istedadlı davamçıları içərisində Nəsiminin daha çox yüksəlib şöhrət qazanmasının əsas səbəblərindən biri kimi onun öz əsərlərinin çoxunu türk ruhunda və türk dilində yazması önə çəkilmişdir

Açar sözlər: Hürufilik, «ənəlhəqq», «Mən», Kamil İnsan, hökmədar, ədalət, «özünüdərk».

Giriş

XIV əsrдə Yaxın Şərqiin bir çox ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da xarici müdaxiləçilər, yerli feodal zülmü və istismarına qarşı mübarizə xeyli genişlənmiş, rəsmi dini görüşlərlə müxalifət təşkil edən yeni dini təriqətlər meydana gəlmişdi. Bu təriqət sahibləri xarici müdaxilələr, rəsmi dini görüşlərə qarşı öz ətraflarına tərəfdarlar toplayaraq imkan düşdükçə hakimiyyəti öz əllərinə almağa çalışırdılar. Hətta bir sıra üsyənlər təriqət pərdəsi altında baş vermişdi. Təriqət başçıları öz nəzəri fikirlərini dini görüşlərə əsaslanaraq təbliğ edirdilər. Azərbaycanda XIV əsrin sonlarında yaranan, sonralar isə müsəlman Şərqiin bir çox ölkələrinə yayılan belə təriqətlərdən biri də hürufilik olmuşdur.

Ərəbcə «hərf» sözünün cəmi olan «hüruf»dan yaranan və özlərini «hürufi» adlandıran hürufi ideoloqları, onların tərəfdarları dünyanın yaranış sırlarının məhz Qurani-Kərimdəki: «Dünya Allahın «Kun!» (Türkçə «Ol!», «Yaran!» - R.Ə.) hökmündən yaranmışdır» fikrinin qayəsini təşkil etdiyini sübut etməyə çalışmışlar. Onlar (hürufilər-R.Ə.) hətta Qurana sığışmayan və Quranın Allahı tam vəsf edə bilmədiyi bütöv bir fəlsəfi görüş irəli sürərək bu təriqətin yaradıcısı olan böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Fəzlullah Nəiminin «Cavidannamə» əsərini Qurandan üstün tutmuş və yeri gəldikcə öz fikir və mülahizələrini xalqlar arasında yaymağa çalışmışlar. XIV əsrin tarixi şəraiti Hürufi dünayagörüşünə siyasi-ideoloji dirənişlər və çəkişmələrlə səsləşən yeni çalarlar göttirmişdi. Bunu nəzərə alan tədqiqatçılar göstərmışlər ki, «kütlələri amansız istismara və əsarətə məruz qoyan hakim feodal quruluşuna zəhmətkəş kütlələrin etirazını, onların yadelli işgalçılara qarşı mübarizəsini, ədalətsiz feodal qaydalarını müdafiə edən və müqəddəsləşdirən ortodoksal islamə qarşı çıxışlarını Hürufilik ideologiyasının yaranmasının sosial-iqtisadi və ilkin ideya şərtləri hesab etmək lazımdır» [2,s.74].

Hürufiliyin əsas ideya mənbəyi özündən əvvəlki zərdüştilik, manilik, məzdəkilik

ideologiyaları, İslam dinini təkzib edən xürrəmilik - babəkilik, özünü təmizləmə vasitəsilə özünü dərk etməyə cəhd edən, insanı ilahiləşdirməyə çalışan sufilik olmuşdur. Bu təriqət həmçinin özündən əvvəlki ismaililik, qərmətilik, əliallahlılıq təriqətləri və «Əxi» cəmiyyəti ilə sıx bağlı olmuşdur.

Hürufilər formal olaraq İslam dinini qəbul etsələr də, öz ideyalarını əsaslandırmaq üçün tez-tez onun müddəalarına müraciət etsələr də hürufi ideoloqları Allahı dünya ilə, dörd maddi ünsürlə (od, hava, torpaq, su - R.Ə.), həmçinin dünyanın təkamül yolu ilə inkişafında yüksək mərhələ «məhsulu» hesab edilən insanla eyniləşdirir və bununla da, əslində, İslam dininin bu və ya digər dərəcədə əleyhinə gedirdilər. Məhz buna görə də hürufilər İslam dini və hakimiyyət xadimləri tərəfindən «kafir» elan edilmiş və amansız təqiblərə məruz qalmışlar.

Hürufilik ideologiyası və fəlsəfəsində özünəqədərki dini dünyagörüşlərin və dünya fəlsəfəsinin müxtəlif ünsürlərinə rast gəlmək olar.

Hürufiliyə görə, dünya, onun bütün hadisə və prosesləri bir-biri ilə qırılmaz surətdə bağlıdır, onlar daimi hərəkətdə və dəyişməkdədir. Məzmun və forma, mahiyyət və proses qarşılıqlı əlaqədədir. Lakin məzmun və mahiyyət əsas olduğu üçün onlar forma və hadisədən, prosesdən üstündürlər.

Hürufilərin siyasi ideyaları öz üsyankar xarakteri ilə səciyyəvidir. Onlar yaşadıqları cəmiyyətdə dini xurafat içərisində batıb qalmış feodal cəmiyyətini kəskin tənqid etmiş, bütün ədalətsizliklərin, zülm və zoraklıqların kökünü insanların var-dövlətə, sərvətə və hakimiyyətə can atmasında görürdülər. Hürufilərə görə, insanların tükənməz bədbəxtlik və fəlakətlərinin səbəbkarları məhz belə adamlardır. Ona görə də hökmranlıq edənlər və zənginlər, riyakar və ikiüzlüdürərlər. Onların şeytani ehtirasları insanların iztirab və əzab-əziyyətləri ilə təmin olunur.

Hürufi ideoloqları öz əsərlərində feodalizm quruluşunu ifşa etsələr də, vətənin yadelli işgalçılardan azad olunmasını arzulasalar da, İslam dininin əsaslarını sarsıtmağa çalışsalar da, özlərinin ictimai və dövlət quruluşu idealını göstərməmişlər. Ona görə də onların əsərlərində dövlət və dövlətçiliklə bağlı əsaslı fikirlərə rast gəlinmir. Bunu nəzərə alan tədqiqatçılar göstərirler ki, «görünür, hürufilər özlərinin ictimai və dövlət quruluşu idealını şifahi şərh edirdilər» [2,s.76].

İmadəddin Nəsiminin ictimai-siyasi düşüncələri. Hürufiliyin banisi Azərbaycan mütəfəkkiri təbrizli Fəzlullah Nəimi sayılır, bununla belə, bu ideologiyanın ən böyük nümayəndəsi öz məsləki uğrunda dara çəkilən, lakin son nəfəsində belə öz ideyasından dönməyən, mərd, mübariz şair-filosof, XIV-XV əsr Azərbaycan söz sənətinin zirvəsi sayılan İmadəddin Nəsimidir.

Hürufiliyin əsasını qoyan Fəzlullah Nəimi bu təriqətin nəzəri əsaslarını işləyib hazırlmış, özünü peyğəmbər elan etmiş, məşhur «Məhəbbətnamə», «Ərşənamə», «Növənnamə», «İskəndərnamə» və xüsusən «Cavidannamə» kimi əsərlərində Quranın və İslam dini təliminin ezoterik, gizli mənasını şərh etməyə çalışmış, şəriətin mahiyyətinin məhəbbət olduğu fikrini irəli sürmüştür. Mütəfəkkir “məhəbbət” anlayışını fəlsəfi kateqoriya kimi izah edərək, məhəbbəti bütün var olanların əsası saymış, onu hər şeyi və hər kəsi birləşdirən, hamiya hökmran olan bir qüvvə adlandırmışdır. O, ömrü boyu xalqın xoşbəxtliyi uğrunda mübarizə aparmış, hökm sürən zülm və istibdadı kəskin tənqid etmiş, xalqı müstəbidlərə, zalımlara qarşı mübarizəyə səsləmiş, haqsızlıq dünyasının hökmranlığına son qoya biləcək xalqın tükənməz gücünə və üsyankar ruhuna ürəkdən inanmışdır. O, xalqın, xüsusilə də öz müridlərinin gücünə arxalanaraq zülmkarları silahlı üsyana hədələyərək yazdı:

«Mən zamanın hökmdarıyam!

Xaqqanın tərəfdarlarını və qoşununu məhv edəcəyəm» [6,s.116].

Belə bir cəhdin ictimai mənası və siyasi-ideoloji bazası və istiqaməti var idi. Nəimi özünü açıq-aydın bir şəkildə «Mehdi Sahibi-zaman» adlandırır və bununla da xalqı «bəla

səltənəti»nə qarşı üsyana qaldırmağa çalışır, öz ölməzliyini «və hətta öldükdən sonra da əbədi qalacağını iddir, bununla da görünür, istər indi, istərsə də gələcəkdə zülmkarlara qarşı üsyانın zəruriyini əsaslandırmaq məqsədini güdürdü» [6,s.109].

Nəiminin ölümündən sonra da onun ardıcılları onun ölməzliyinə, həqiqətən, inanmış, yadelli işgalçılara və yerli zülmkarlara qarşı öz mübarizələrini mərdliklə davam etdirmişlər. Bunu nəzərə alan tədqiqatçılar göstərmışlər: «Fəzlullah Nəiminin əsas ideyaları elə bir bünövrə olmuşdur ki, hürufiliyin siyasi ideologiyası bu bünövrə üzərində yüksəlmişdir. Bu ideologiya sonradan onun Seyid İshaq, Mir Fazili, Nəsrullah Nəfisi, İmadəddin Nəsimi və başqa ən yaxın və istedadlı silahdaşları tərəfindən inkişaf etdirilmişdir» [2,s.78].

Fəzlullah Nəiminin fikir və mülahizələri Yaxın və Orta Şərq ölkələrində fəlsəfi-siyasi fikrin inkişafında mühüm rol oynamış, özündən sonrakı Azərbaycan fəlsəfi fikrində dərin iz buraxmışdır.

Öz mürşidinin yolunu şərəflə davam etdirən, hürufiliyin ən böyük ideoloqlarından olan, fəlsəfi, ictimai-siyasi görüşləri ilə Azərbaycan ədəbi və fəlsəfi həyatında özünəməxsus yer tutan böyük şair, filosof və siyasi mütəfəkkir Seyid Əli İmadəddin Nəsimi öz əsərlərinin əksəriyyətini doğma türk dilində yazmış və bununla da Azərbaycan fəlsəfi ədəbi-dilinin əsasını qoymuşdur.

Bir məsələni xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, ilkin əsasları Tanrı sevgisi olan hürufi ideyaları ilk olaraq Təbriz mühitində formalaşıb inkişaf etmiş və türk ruhu ilə çulğalaşaraq kamilləşmişdir.

Hürufiliyin, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, türk ruhunun daşıyıcısı, özündən əvvəlki ideya mənbələri ilə six bağlılıqları olan təriqət və cəmiyyətləri dərindən əxz edən Nəsimi öz əsərlərini doğma türk dilində yazmaqla sanki bu ruhu bütövləşdirərək daha da kamilləşdirmişdir. F.Nəiminin ideyalarının inkişafında onun ən yaxın və istedadlı davamçıları içərisində İ.Nəsiminin daha çox yüksəlib şöhrət qazanmasının əsas səbəblərindən biri də onun əsərlərinin əksəriyyətini məhz bu ruhun öz dilində-türk dilində yazması olmuşdur.

Yaradıcılığının ilk illərində böyük sufi şəhidi Həllac Mənsur Hüseynin xatirəsinə «Hüseyni» təxəllüsünü, Fəzlullah Nəiminin qətlə yetirilməsindən sonra isə onun təxəllüsü ilə uyğun səsləşən «Nəsimi» təxəllüsünü götürən İmadəddin Nəsiminin həyatı faciələrlə dolu olmuşdur. Yaradıcılığının ilk illərində sufiliyin bidətçilik ideologiyasına əsaslanan və Həllac Mənsuru mərdlik və mətanətinə görə tərifləyən Nəsimi Nəiminin əsərləri ilə tanış olduqdan sonra hürufiliyin tərəfdarı və təbliğatçısı olur. Zaman keçdikcə hürufilik ideyaları onun fəlsəfi poeziyasında sufi ideyalarını əvəz edir. Onun fəlsəfi poeziyası bütünlüklə insanın ilahiləşdirilməsinə, insan şəxsiyyətinin yüksəldilməsinə və insanın Allahla eyniləşdirilməsinə həsr olunur. Mütəfəkkirə görə, İnsan nəinki Allahın, həm də dünyanın, dörd ünsürün eynidir. Nəsiminin işlətdiyi fəlsəfi terminlər peripatetizm fəlsəfəsindən alınsa da, o, bir panteist filosof kimi, peripatetiklərlə həmrəy olmamış, əksinə, onlara laqeyd münasibət bəsləmiş və hətta onları tənqid etmişdir. O, rübai'lərinin birində Aristotel və İbn Sinanın intuitiv yolla Tanrıni dərk edə bilmədiklərini xatırladaraq bu məsələdə öz sələfləri olan vəhy və ilham sahiblərini onlardan üstün hesab etmişdir:

*Həqq təcəlli eylədi Musa üçün,
Nə Ərəstalisü bu-Sina üçün* [4,s.604].

Nəsimi şeirlərində işlədilən «həyula» - ilk materiya, «surət» - forma, «cövhər» - substansiya, «ərəz» - aksidensiya, «illət» - səbəb, «məlul»-nəticə, «vacib» - «mümkün» və s. kimi fəlsəfi kateqoriyalar peripatetizm fəlsəfəsindən alınmışdır.

Təbiidir ki, Nəsimi öz ideyalarını peşəkar filosoflar kimi bitkin bir sistemdə, müəyyən ardıcılıqla qələmə almamışdır. Bunu nəzərə alan tədqiqatçılar göstərmışlər: «Buna baxmayaraq mütəfəkkir şair irəli sürdüyü müddəaların mündəricəsinə, panteist yönümənə görə

sözün əsl mənasında filosofdur» [3,s.266].

Nəsimi fəlsəfəsinin əsasını ən geniş anlayış olan «Haqq» -Allah ilə eyniləşdirilən «Mən» - İnsan anlayışdır. Nəsimi fəlsəfəsində «Mən», yəni İnsan bütün mövcudatın mütləq məcmusundan daha geniş anlayışdır. Nəsimi «Mən»inə bütün Kainat, İki Cahan və onda mövcud olan bütün zərrə və cisimlər sığır, lakin bu «Mən», yəni Haqq-Allah heç nəyə sığmır. Nəsiminin «Mən»i elə Allahın Özüdür. Əslində, Nəsimi Tanrıının dilindən danışır, özünü «Allahın nurunun nuru» adlandırır, Allahı isə Yerin və Goyün, deməli, bütün «Kainatın Nuru» hesab edir:

*Küntə-kənzin kənzivü Allahi-nurin nuriyəm,
Rövzənin rizvanivi Cənnəti-ədnin huriyəm.
Kafii nunun məbdəi, həm Kainatın mənşəyi,
Laməkanın şəmsivü bədrü şəbi-dicuriyəm.
Aləmü zatü sifatəm, mənbəi-mövtü həyat,
Həm həsari-kün-fəkanəm, həm anın məhsuriyəm.
Söyləyən hər natiqin dilində Məndən özgə yox,
Səqfi-mərfuin əsası, beytinin məmuriyəm.
...Zahirəm, zahirdə faşəm, məzhərəm, həm müzhərəm,
Batinəm hər şeydə, yəni batinin məsturiyəm.
... Həm kəlaməm, həm Mələk, həm Vəhy, həm Ruhül-qüdüs,
Həm hesabın saəti, həm yovmi-həsrin suriyəm.
... Həm Cəmiləm, həm Cəmaləm, həm vəduḍəm, həm əbəd,
Həm nəimi-xalidəm, həm nemətin məşkuriyəm.
...Həm Cahanəm, həm cahanın eynivü mahiyyəti,
Həm Mənəm qürtarinü rəhmət, həm anın məğruriyəm.
...Həm uran ol nəfxeyi, həm Ruhi-Adəm, həm türab,
Həm qiyamət suriyəm, həm məhşərin məhşuriyəm.
...Lövhü Tövratü Zəbur, İncili Fürqan, həm Sühəf,
Həm kəlami-natiqəm, həm rəqqinin mənşuriyəm.
...Həm Mənəm məqsudü məqsəd, həm təmənna, həm dilək,
Nəm Mənəm, hər işdə zakir, həm anın məzkuriyəm.
...Ey Nəsimi, sən deyilsən! Cümlə Oldur, cümlə Ol!
Ol kim aydır: Bu Zəminü Asimanın Nuriyəm [4,420, 421, 422].*

Bu fəlsəfi şeirdən də göründüyü kimi, Nəsimi Tanrıya xas atributları özünə yox, məhz Allaha aid edir. Bu fikir demək olar ki, mütəfəkkirin bir çox şeirində öz əksini tapmışdır:

*Şəriətəm, divanəm Mən, gah aşkarə nəhanəm Mən,
Nə yerdə istəsən varam, qamu Aləm pənahiyəm.
...Nəsimi, sən demə: cüzvi deyilsən, min ilə nun, sin,
Vəli, Oldur deyən: Daim qamu Aləm İlahiyəm.*

Heç ola bilməz ki, Nəsimi kimi bir mütəfəkkir filosof özünü və ya qəbul etdiyi Kamil İnsanı «On səkkiz min Aləmin Vücudu, Bütün Kainatın Bədəni və Bu Cahanın ruhu hesab etsin. Deməli, şair-mütəfəkkirin «Mən»i elə Tanrıının özüdür:

*Çün on səkkiz min Aləmin cudü vücudi xud Mənəm,
Cümlə Cahan təndir Mana, Mən bu Cahanın Caniyam [4,s.409].*

Şair-mütəfəkkir açıq-aydın göstərir ki, o, eşqin yolundan dönmədən əhdinə peyman göstərərək «Ənəlhəqq» sırrını insanlara faş edir:

*Eylədi çün bu Nəsimi faş «Ənəlhəqq» sırrını,
Dönmədi eşqin yolundan, əhdi-peyman göstərir.
Və ya:*

Sirri «Ənəlhəqq» rüümuzini hərdəm

Söylərəm aşikarə, sirfaşəm [4,s.457, 449].

«Ənəlhəqq» sirrini açmaqla şair-mütəfəkkir təkcə özünün deyil, özündən əvvəlki «Ənəlhəqq» söyləyənlərin də məqsəd və məramını açıb göstərmişdir:

Mənsur kimi, məndən əgər çıxdı «Ənəlhəqq»,

Ey xacə, itab eyləmə kim, darımı bulдум.

Gər Musa kimi aşiq isən üzünə Anın,

Gör səndə səni, söylə ki, Dildarımı bulдум [4,s.404, 405].

Bizcə, bütün «Ənəlhəqq» söyləyən panteistlərin, o cümlədən Nəsiminin söylədiyi «Ənəlhəqq» kəlməsi, əslində, Qurani-Kərimin «La ilahə-ilallah» - «Allahdan başqa ilahi yoxdur» ayəsinin başqa bir şəkildə şərhi, məcazi anlamıdır.

Tanının dilindən danışan bu böyük panteist şair-mütəfəkkir Quran və digər müqəddəs kitabların ayələrini insanların anlaya biləcəyi bir dildə şərh etməyə və mədh etdikləri bütün xüsusiyyətlərin Tanrıya məxsus olduğunu söyləməyə çalışmış, «Mən» deyəndə məhz Tanrıni nəzərdə tutmuşdur.

Öz idrakı ilə Tanının varlığını dərk edən və hətta öz bəsirət gözü ilə Tanını «görən», Kamil İnsan səviyyəsinə yüksələn və özünü Tanrı ilə vəhdətdə hiss edən Nəsimi şeirlərində açıq/aydın göstərmişdir ki:

Sinəm gəncineyi-sirri-Xudadır,

Nola gər surətən xürdü həqirəm.

... Çü zahir batının əlvani oldu,

Dərunimdə nə kim var, ani derəm.

... Görünən gözüümə Həqdir, anıncın,

Həqiqət nur ilə sahibbəsirəm.

... İkililik mülküñü viranə qıldın,

Onunçın guşeyi-vəhdətdə birəm [4,s.432, 433].

Haqqı görən, haqq söyləyən Nəsimi açıq/aydın qeyd etmişdir ki:

Bildim, tanıdım elmdə məbudu, yəqin ki,

Şöylə bilirəm kim, ani Quran bilir ancaq [4,s.28].

Və ya:

Həqq gördü və həqq dedi Nəsimi, nə desin kim,

Hər şerimi mən ayəti-Quranə yetirdim [4,s.431].

Şairin belə şeirləri fanatik din xadimləri tərəfindən anlaşılmadığından onların qəzəb və nifrətinə səbəb olmuş, nəticədə Sultan Müəyyədinin əmri ilə şairin qətlinə fərman verilmişdir.

«O, insanların arasında dini etiqadlarına görə ayrıseçkilik, düşmənçilik salan, «əyri-nəzər» din xadimlərini qətiyyətlə pisləyir, bütün xalqları bir etiqada, dostluğa səsləyir» [1,s.310].

Şair şeirlərində yalançı, ikiüzlü din xadimləri ilə yanaşı, feodal ictimai münasibətlərini, müasiri olduğu cəmiyyətin ictimai qayda-qanunlarını, məişət adət-ənənələrini, sosial ədalətsizlikləri və qəddar feodal zülmünü kəskin tənqid etmiş, müasiri olduğu cəmiyyəti cəhənnəm adlandıraraq sadə əməkçilərin, daim ehtiyac, iztirab və qayğılar içərisində yaşayan insanların ağır vəziyyətini təsvir etmişdir. O, feodal dövlət quruluşunu, şah üsul-idarəsini kəskin tənqid etmiş, hökmardarların hədsiz-hüdudsuz hakimiyyətlərini, onların əli ilə baş verən özbaşınlıq və zoraklıqları cəsarətlə açıb göstərmişdir. Həmişə və hər yerdə haqqı, ədaləti hər şeydən üstün tutan mütəfəkkir göstərir ki, haqsız muradına çatan cahanın şahı olsa belə, o yenə də qafildir.

Murada ermışsə kimsə haqsız, ey qafıl,

Gərəksə şahi-cahan ol, gərəksə ol ovbaş.

... Məgər haqdan ziyan gördün ki, batıl qövlə yapışdın,

Çevirdin üzünü haqdan, saqın kim, haqq deyil batıl [4,s.411, 416].

Mütəfəkkirin fikrincə, bütün hökmdarlar cahildirlər, onların ehtirası yalnız sərvət, zinət və şöhrət dalınca qaçmaqla təmin olunur. Şair zalımı, zülmü lənətləmiş, hökmdarlardan insaf, ədalət tələb etmiş və göstərmüşdür:

Zalim oldun, zülm əkərsən yenə kəndi tarlana,

Zalimin zülmü şərindən tarlada üsyan bitər.

...Dünyada mülkə, mala sən aldanma, ey Məlik,

Kimi dünyanın mətai bəğayət həqirdir.

...Ey qılan dava ki, şaham, ədlü insafın qanı?

Sün səfa əhlindən oldun, məşrəbi-safin qanı? [4, s.334; 341; 343].

Dünya malına meyil edən hökmdar və məliklərə xitabən şair göstərirdi ki, bu dünya malı kimsəyə qalmayacaq, sonda hamı kimi onlar da axırət sarayına yollanacaqlar; fani dünyada yalnız yaxşı ad qalacaq:

Dünyavü mülkü malına meyli məhəbbət eyləmə,

Çün gedisərsən, ey Məlik, axırətin sarayına.

...Mülk ilə mal, ey Məlik, kimsəyə çün qalmadı,

Yox tut ani, heçə say, qalma onun varına.

...Bir iyi ad edin fani cahanda,

Ululardan cahanda qaldı bir ad [4, s.37; 47; 32].

Şairə görə, şah, sultan olmaq istəyən viranı abad edər, səltənətin qədrini yalnız həqiqi sultan bilər. Şairə görə, həqiqi sultan yalnız Kamil İnsandan ola bilər. Şairin şeirlərindəki «cahanın sultəni» ifadəsi əslində Kamil İnsanın özüdür. Belə insan isə şairə və bütün hürufilərə görə, Allahın yerdəki naibi və əvəzi olan Fəzlullah Nəimidir. Yalnız Fəzlullah öz qüvvəsi ilə ədalətsizlikləri, qanlı müharibələri, zülmü, soyğunçuluqları aradan qaldıra bilər.

Nəzər qılgıl bu viran könlümə, şah

Qılır sultan olan virani abad.

...Abdal oluban bəylilik edən arifi gör kim

Bu səltənətin qədrini sultan bilir ancaq [4, s.32; 28].

Nəsimi şeirlərindən açıq görünür ki, panteizmə əsaslanan hürufi fəlsəfi cərəyanı praktik ictimai-siyasi məqsəd güdmüş, Kamil İnsanları, yəni əslində özlərini qəsbkar, zalım hökmdarlara qarşı qoymuş, hakimiyyət iddiasında olmuşlar.

Qəmindir könlümün təxtində sultan,

Bir iqlimə iki sultan gərəkməz [4, s.70].

Mövcud hökmdarları «nadan» adlandıran şair açıq-aydın insanları Kamil İnsanlara qulluq etməyə səsləyir:

Bir şaha sən qulluq eylə, söhbətindən can bitər,

Bir sədəfdən çəşni dadgil, dürr ilə mərcan bitər.

Söhbət etmə, söhbət etmə, dəgmə hər nadan ilə

Nadanın tərbiyətindən həm yenə nadan bitər..

...Məskənətdən sən qaçarsan, gizli gəncdir bilmədin,

Lacərəm bu məskənətdən nisbəti-sultan bitər.

Ol əli kəsgil, buraxgil, xeyri yoxdur, şərri çox,

Ditgil imdi ol əli kim, xeyr ilə ehsan bitər [4, s.334].

Yaşadığı dövrün bütün eybəcərliklərini görən şair-filosof göstərir ki, hünərsiz, insafsız adamlar mənsəb sahibi olmuş, min adamdan birində layiqli başçılıq qabiliyyəti yoxdur, şaha məhrəm olan gəda belə mötəbər olmuş, xalqın əməli azmişdir. Riya fəziləti üstələmiş, elm əhlinə yararlı bir iş belə verilməmiş, hünər sahibləri mənsəbdən məhrum edilmişlər.

Hər bihünər insafi yox, uş mənsəbi tutdu,

*Sahibhünərə mənsəbi-idrar bulunmaz.
Hər kişi də bir cübbəvü dəstar olur, amma,
Min başda biri layiqi-dəstar bulunmaz.
Çün çərxi-fələk sahilü nadan sevər oldu,
Pəs lacərəm uş fəzlə xiridar bulunmaz.
...Xalqın əməli azdi könül yixici öküş,
Bir xəstə könül yapıcı memar bulunmaz.
...Zərq işi riya üstə kəsad eylədi fəzli,
Elm əhlinə bir rövnəqi-bazar bulunmaz.*

Və ya:

*Hər könül ki haqqə vasil oldu, buldu etibar,
Nə gəda ki şaha məhrəm oldu, oldu mötəbər* [4, s.329; 482].

Şair-filosof kamilliyin əsasını İnsanın «özünüdərk»ində görür. Ona görə də mütəfəkkir şair insanları özünü dərk etməyə çağırır və göstərir ki, özünü dərk etməyən, varlığını haqq bilməyən insan həyatda dərbədər olar, əzab-əziyyətdən qurtarmaz.

*Ol kim özün bilmədi, düşdü cahanə dərbədər,
Varlığın haqq bilmədi, qurtarmadı əmmarədən.
Avaratək nə gəzirsən, ey özündən bixəbər,
Gəl haqqın sırını istə aşiqi-biçarədən* [4, s.351].

Bütün yaradıcılığını Kamil İnsan probleminə həsr edən mütəfəkkir şair aləmin cismini sədəfə, Kamil İnsanı isə onun dürdanəsinə bənzədir. Və hətta tacı-taxtın sultanının şahlar, hökmardalar deyil, Kamil İnsan saydığı fəqir dərvışləri, arıfları hesab edir və gösítərir ki:

*Mərhaba, İnsani-Kamil! Canımın cananəsi,
Aləmin cismi sədəfdir, sənmisən dürdanəsi?!
...İxtiyar eylə fərqi, dərviş ol,
Fəqri bil tacü təxtil-sultani.
...Mən ki dərvişəm, fəqirəm, padişahi-aləməm,
Ruhi birəngəm, əgərçi rəngə girdim, adəməm* [4, s.359; 364; 395].

Şair göstərir ki, İnsanın naqis bədəninə həmişə yeni naqisliklər gələ bilər. Ona görə də İnsan bədəninə deyil, ağlına, kamalına diqqət etməlidir.

*Naqis vücuduna çün kim, nöqsan gəlir həmişə,
Cəhd eylə, kamil ol kim, gəlməz kamala nöqsan.
...Uyma şeytanə, nəfsini öldür,
Oda buraxma cavaidan canı.
...Səcdə qıl adəmə fırıştə kimi,
Sən təkəbbürdən olma şeytani* [4, s.381; 363].

Yolunu əyri gedənlərin, tərəddüb edənlərin sonunun zəlalət olacağını, çürük söz söyləyənlərin xəta etdiklərini göstərən şair-mütəfəkkirə görə, səadətə çatmaq istəyən İnsan xoş sözlü, səxavətli, həyalı, ədəbli, həqiqətsevər olmalı, kimsəyə həqarətlə baxmamalıdır. Şair göstərir ki, qeybət, ədavət, böhtən və s. bu kimi xislətlər insanı insanlıqdan çıxaran şeylər olduğundan bu xəstəliklərə mübtəla olanlar Cənnət üzü görməzlər. Aləmdə yalnız ədalətli olanlar, haqqı bilən və haqq yolunda çarpişanlar məqsədlərinə çatar, xoşbəxt olarlar.

*Əyri yolun zəlalət, çürük sözün xə tadır,
Haqqı bilən həmişə aləmdə müqtədadır.
...Kim ki bildi buları, insandır.
Bilməyən ani bil ki, şeytandır* [4, s. 330; 362].

Dövrünün hüquq sistemini, onun daşıyıcıları və icraçıları olan fəqih və qaziləri kəskin tənqid edən, onları şeytana, cinə bənzədən şair-mütəfəkkir ən ədalətli qazinin Tanrı olduğunu

göstərir:

*Fəqih adəmdən ürkər, səcdə qilmaz,
Məgər şeytandır ol şumun xudası.
...Haqqa münkirdir fəqih, inanma ol şeytanə kim,
Yoxdur ol cin xilqətin zatında iqrar, istəmə...
Qazılər fitva verib həq sözə batıl dedilər,
Küfrü tərk edib imanə gəlməyə ar etdilər.*

*...Qaziyə nəsmə vermərəz rüşvət üçün bu dəvidə
Qaziyi-Haqq qatında çün adil imiş şühudumuz* [4, s. 361, 369; 389; 380].

İnsanları Cəhənnəmlə qorxudanlara qarşı şair öz etirazını bildirir və göstərir:

*Gör ol salusü məhrumi, məni zöhd ilə qorxudur,
Sanasan kəndi dün gəlmış bərat ilə Cəhənnəmdən.*

*Bu ası qulların cürmü Cahana imdimi gəldi,
Bizə ol dəmdə qalibdir günah Həvvavü Adəmdən* [4, s. 480].

Mütəfəkkir şairə görə, aləmdə kim fitnə-fəsad qapısını bağłasa, o, savab qazanar, səadətə qovuşar:

*Aləmdə kim ki fitnə qapısını bağladı,
Əlhəq zəhi səadətü vəllah zəhi səvab* [4, s. 491].

Əməyi, zəhməti yüksək qiymətləndirən mütəfəkkir göstərirdi ki, haqqı, ədaləti yalnız zəhmətlə əldə etmək olar:

*Gəl, ey haqq istəyən talib, müqəddəs vadini teyy et,
Ki, zəhmətsiz ələ girməz nə kim istərsən, ey dana.
... Kişi hər nəyi kim sevsə, odur həm zikri-təsbibi,
Nitəkim, daima Vamiq dilində zikridir Əzra* [4,s. 485].

Nəticə. Son olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Nəsimi də dünyanın və Şərqiñ digər panteist filosofları kimi, «Allah, Kainat və İnsan» anlayışlarını vəhdətdə düşünmüş, ali varlıq bildiyi insana ilahi keyfiyyətləri şamil etməklə, onu çağdaş milli fəlsəfi ədəbiyyatımızda da qeyd edildiyi kimi, həyatı əzəli və əbədi adlandırır. Lakin başqa panteistlərdən fərqli olaraq, Nəsimi bu fikirləri hürufilik baxımından izah edir.

Nəsimi bütün düşüncələrini mənəvi saflıq əqidəsi üzərində qurur və dövlətçilikdə arzuladığı humanizmi də məhz bunda görürdü. Bu səbəbdəndir ki, onun yaradıcılığı XV əsrdən etibarən bütün türkdilli ədəbiyyata, fəlsəfi və ictimai-siyasi fikrə, o cümlədən mütərəqqi dövlətçilik ideyalarının gələcək təşəkkülünə güclü təsir göstərmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. Prof. İzzət Rüstəmovun redaktorluğu ilə. Bakı: “Azərbaycan Ensiklopediyası” nəşriyyatı, 1997.
2. Məlikova M., Bayramov E. Azərbaycan siyasi-hüquqi nəzəriyyələr tarixi. (Öcerklər) Bakı: Maarif, 1984.
3. Məmmədov Z.C. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi, Bakı: İrşad, 1994.
4. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Maarif, 1977.
5. Əhmədli R. Azərbaycan dövlətçilik fəlsəfəsi. Bakı: «Nurlan», 2008.
6. Кули-заде З.А. Хуруфизм и его представители в Азербайджане. Баку: Элм, 1970.

Рафаил АХМЕДЛИ

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ИМАДЕДДИНА НАСИМИ

Резюме

В статье исследуется сущность течения хуруфизм, причины возникновения этой идеологии, его направленность против ортодоксального в Исламе, а также рассматриваются тесные связи с другими течениями в Исламе.

Автор показывает свое отношение к идеологиям хуруфизма, в том числе к Насими, которые отождествляли Аллаха с миром, четырьмя элементами материи и человеком. Под словом «Я» Насими имел ввиду только Создателя, а понятия «Аллах», «Вселенная» и «Человек» воспринимал в единстве и приписывал человеку божественные свойства.

В статье подробно анализируются общественно-политические взгляды Насими.

Цель: показать значение, которое придавал Насими современному человеку, в своих светских и ирфанических газелях.

Методология: исторический и логический анализ;

Научная новизна: показать, что в развитии идей Насими большую роль сыграли его последователи, особенно Насими, который завоевал популярность

благодаря тому, что писал свои произведения в тюркском духе и на тюркском языке.

Ключевые слова: хуруфизм, «энельхагг», «Я», совершенный человек, властелин, справедливость, самопознание.

Rafail AHMEDLY

SOCIAL AND POLITICAL VIEWS OF IMADEDDIN NASIMI

Abstract

In the paper an essence of the Khurifism trend, reasons of arising this ideology, its coming out against the Orthodox Islam, the main sources of Heis idea are researched, as well its close ties with other tendencies are considered.

The author shows his attitude to ideology of the Khurufism, including Nasimi's ideas, which identify (God) Allah with world, four components of matter and human. For Nasimi a word "I" meant only Creator and notions God, Universe and man were comprehended by him as a unity, and he attached a man the divine features. In the paper social and political views Nasimi are analyzed in details.

Purpose: emphasize significance Nasimi attached to a perfect man in his secular and irfanic (epistemological) ghazals;

Methodology: historical and logical analysis;

Scientific novelty: In development of Nasimi's ideas and gaining by him highest fame and popularity among his talented followers the basic reason being that most of his creations were written in Turkish language and by Turkish spirit, is put forward.

Keywords: Hurufism, "enelhagg", "I", perfect man, ruler, justice, self-conghition.

Rəyçi: AMEA Fəlsəfə İnstitutunun şöbə müdürü, f.e.d. Arzu Hacıyeva

Qəbul edilib: 19.09.19